

SEPT—2009

क्रांतिकारी गोदावरी परुळेकरांची आदिवासी चळवळ वास्तव, भवितव्य व मर्यादा

डॉ. मोटे महेश नारायण

राज्यशास्त्र विभाग, श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम ता. उमरगा. जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

क्रांतिकारी गोदावरी परुळेकरांनी महाराष्ट्रामध्ये उभारलेल्या आदिवासी चळवळीच्या 66 वर्षांनंतर आज त्यांच्या चळवळीची अवस्था काय आहे ? याचा विचार करायला हवा. त्याचे निधन होऊन आज जवळपास 11 वर्ष पूर्ण झाली. मात्र त्यांची चळवळ आजही संपलेली नाही. आजही तेव्हाच जोमाने व त्यांच्या प्रेरणेने ती चालूच असल्याचे दिसते. खरे तर आपल्याकडे नेत्यांच्या निधनानंतर त्यांनी उभारलेल्या चळवळी संपून जातात किंवा दिशाहीन तरी होतात. अनेक नेत्यांनी, महामानवांनी उभारलेल्या चळवळीची दिशाहीन अवस्था होत त्या संपल्याचा इतिहास आहे. त्यात टिळक, आगरकर, रानडे व सावरकरांची प्रबोधनवादी चळवळ असो, कर्मवीर शिंदे, भाऊराव पाटील, शाहू महाराज यांची चळवळ, अब्राहमणेत्तर चळवळ व आंबेडकरी चळवळ या नेत्यांच्या नावावर चालणाऱ्या पक्षीय चळवळी ही भरकटत संपलेल्या किंवा वैचारिक केंद्र बदलून व्यावहारिक झालेल्या पाहायला मिळतात. यातल्या जवळपास चळवळीची ही अवस्था होण्याचे मुख्य कारण त्या व्यक्ती नेतृत्व केंद्रीत होत्या व त्या तोलामोलाचे नेते त्या चळवळीतून उदयाला आले नाहीत. त्या नेत्यांचे व्यक्तिमत्त्वही इतके भव्यदिव्य होते की, नंतर ते नेते व त्या काळचे वास्तव दोन्ही अशक्य गोष्टी बनल्या. परंतु त्यांच्या विचारांचा, कर्तृत्वाचा वारसा चालविणाऱ्यांनी नावाच्या शिवाय चळवळीत पुढेकाहीच स्वीकारलेले दिसत नाही.

बदललेल्या वास्तवाच्या संदर्भात बदलून घेतले नाही. चळवळीला विकासाच्या प्रक्रियेत वाहून देता स्वतःच्या विकासासाठी राबविले त्यामुळे त्या नेत्यावरच व त्यांच्या व्यावहारिक राजकारण व समाजकारणाचा विश्वास उडाला. समाजाला आजही चळवळीची

आवश्यकता आहे. चळवळीशिवाय समाज स्थितीशील बनतो, गोठतो. त्याला चळवळीची ऊर्जा आवश्यक असते. नेतृत्व केंद्रीत झालेल्या चळवळीपुढे सत्तेच्या व्यक्ती स्वार्थी राजकारणात अडकतात आणि समाजापासून नाते तोडून कालांतराने त्याही नष्ट होतात. गोदावरी परुळेकरांच्या चळवळीचे मात्र वरील प्रकारचे स्वरूप दिसत नाही. ती संपलेली नाही. त्याची काही कारणे आपल्याला सांगता येतील. कोणतीही मार्क्सवादी चळवळ ही व्यक्ती केंद्रीत नसून संघटन केंद्रीत असते. तिचे ध्येय व्यापक व परिपूर्ण असते. ती केवळ राजकीय व्यवहार सत्तेची समीकरणे यापुरती मर्यादित नसते. राजकीय जाणीव घडविल्याशिवाय राजकीय उद्दिष्टांचा विचार करीत नाही. राजकीय व्यवस्था सत्ता केंद्रीत न राहता राष्ट्र व समाजकेंद्रीत असते. मतांचे राजकारण न करता कार्यक्रमावर केंद्रीत राजकारण करते. त्यामुळे वेगाने सत्ता हस्तगत झाली नाही तरी भविष्य हे याच चळवळीचे असते आणि अधिक विश्वास बसतो. नवनवे कार्यकर्ते तयार करणारी अभ्यास वर्ग प्रणाली पक्षाने चळवळीत आणलेली असल्याने चळवळीत परिपक्वता, प्रामाणिकता, त्यागीवृत्तीचे कार्यकर्ते तयार होतात म्हणून गोदावरी परुळेकरांच्या चळवळीने हेच धोरण अवलंबिलेले दिसते. गोदूताईचे नेतृत्व अधिक सक्षम होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुणांनी चळवळ अधिक गतिमान झालेली होती. त्यांच्यानंतर इतके गतिमान व त्यागी, सक्षम नेतृत्व नाही. म्हणून चळवळीची त्यांच्या स्वभावाची छाप असलेली गती थोडी धीमी झालेली आहे. परंतु त्यांच्या चळवळीने तिच्यात सातत्य व कार्यशीलता राहावी म्हणून दुसऱ्या फळीचे अनेक तेव्हेच प्रामाणिक व झोकून देणारे कार्यकर्ते या चळवळीत तयार झालेले आहेत.

गोदूताईची निष्ठा परिपूर्ण परिवर्तनाशी बांधलेली असल्याने त्यांना चळवळ आणि संघटन या दोन गोष्टी अधिक महत्त्वाच्या वाटतात. सामान्य आदिवासींच्या कोणत्याही अपेक्षा संघर्षाविना साध्य होणार नाहीत. त्याकरिता चळवळ आणि संघर्ष हेच मार्ग उरतात. ही गोदूताईच्या चळवळीकडे पाहण्याची भूमिका असल्यामुळे त्यांनी सतत चळवळ सक्रिय ठेवण्याकडे व संघटन मजबूत बनविण्याकडे अधिक लक्ष केंद्रित केले. आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत त्यांनी या दोन विशेषांपासून स्वतःला कधीच अलग केले नाही.

त्यांच्या वयाची 85 वर्षे पूर्ण झाले असता त्यांचा नागरी सत्कार माजी आमदार लाहाणू कोम यांच्या हस्ते व पदनाभनू यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला तेव्हा आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणीही त्यांनी चळवळ आणि संघटन याच गोष्टीला प्राधान्य दिले. त्या म्हणत, “आज मी आदिवासी समाजात ना. म. जोशी, शामराव परुळेकर यांनी जो मार्ग दाखविला त्या मार्गाने गेले त्यामुळे मी यशस्वी झाले. त्याचबरोबर शोषित आदिवासी समाजाचे काम करताना माझा स्वार्थ मी बाजूला ठेवला. ठाणे जिल्ह्यामध्ये माजी सेवा क्रांतिकारक स्वरूपाची होती तर आचार्यभिसे यांची सेवा घटनावादी होती. ज्या जनतेत काम करावयाचे त्या जनतेशी काम करणाऱ्याने एकरूप व्हायला पाहिजे. ह्या मंत्राप्रमाणे मी माझ्या जीवनाची वाटचाल केल्यामुळे मी जीवनात यशस्वी झाले.”¹ तर औरंगाबाद येथील ‘भूमिहिन हक्क संरक्षण परिषदे’ समोर प्रमुख पाहुण्या म्हणून भाषण करताना हेच ध्येय व्यक्त केले. भारतासारख्या पूर्णतः जीवन शेतीवर अवलंबून असलेल्या समाजाला शेती असणे आवश्यक असते; परंतु इथे शेतीचे विभाजन मोठ्या विषमप्रमाणात झालेले आहे. आजही भूमिहिन शेतमजूर मोठ्या संख्येने आहेत. त्या म्हणत, “आजही भूमिहिनांचा प्रश्न सुटलेला नाही. शेतमजूराना बारमाही मजूरी व मजूरीचे योग्य दर मिळत नाहीत. काँग्रेस सरकार सत्ता मिळवण्यावरच राजकीय शक्ती खर्च करते परंतु सत्तेचा उपयोग करून दलित, पीडित, शोषित आदिवासींच्या जगण्याचा प्रश्न सोडवण्याला कधीच अग्रक्रम देत नाहीत. स्वातंत्र्याची गेली 40 वर्षे इथला दलित व आदिवासी समाज आजही भूका कंगालच आहे. त्यांची परिस्थिती 2000 वर्षापूर्वीच्या आदिम समाजासारखीच आहे, त्यासाठी सशक्त संघटन व गतिमान चळवळीची गरज आहे.”² गोदूताईच्या चळवळीचे संघटन आणि अत्यंत खालच्या स्तरातील समाजासाठी लढ हे चळवळीचे ध्येय मानल्यामुळे आणि सामाजिक परिवर्तन व राजकीय जाणीवेची जडण-घडण हे ध्येय मानल्यामुळे सोबतच स्वतःला झोकून देण्याची वृत्ती जोपासल्यामुळे त्यांच्या चळवळीत अनेक तरुण सामील झाले. त्यांच्या निधनानंतर त्यांनीच ही चळवळ आपल्या खांद्यावर

घेऊन आजही महाराष्ट्रामध्ये कार्यरत ठेवलेली दिसते. अनेक तरुण गोदूताईच्या चळवळीमध्ये आजही सक्रियपणे काम करताना दिसतात. प्रत्यक्ष आदिवासी समाजामधून नेतृत्व घडवण्यावर गोदूताईंनी भर दिला. प्रामुख्याने काळूराम धांगडा, भिकल्या धिंडा, जानभाऊ धांगडा, प्रदिप प्रभु, मरोती पाटील, प्रल्हाद माळवदकर, वासुदेव जामसंडेकर, बिजपालसिंह वाघेला, सावळा झिपु पवार, गोपाळ धाक्या हिलिम, सिताराम हिऱ्या वाघ, रामदास बेंडू वाघ, हरि राघू पवार, रामा जानू वाघ, चांगो गंगो टबाले, सोनू जानू पवार, तुळशीराम बाळू मुकणे, दत्तात्रय दामा दमाळे, पार्वती जानू वाघ, त्रिबक जानू वाघ, नवसू सोनू भोये, दत्तू देऊ मुकणे, रामदास बेंडू पवार, तुकाराम गोपाळ दिवा, यशवंत शंकर वाघ, पदमन काळू गावीत, सखाराम बचा दिवे, लखमा रघू वाघ, गोपाळ रूपा पवार, शेवंती लाडक वाघ इत्यादी अनेक तरुण आदिवासी कार्यकर्ते महाराष्ट्राभर गोदूताईच्या चळवळीने घडविले व त्यांनी त्यांच्यानंतरही आदिवासी चळवळ तेवढीच सक्रिय ठेवलेली आहे.

वयाच्या शेवटपर्यंत त्यांनी पक्ष बांधणी व संघटन सातत्याने यावर भर दिला. दि. 9/9/1987 रोजी किसान सभेच्या व पक्षाच्या सदस्य संख्येच्याविषयी एक निवेदन काढून त्यांनी चिंता व्यक्त केली होती. संघटनेच्या व पक्षाच्या लढ्यातील शक्ती कायम ठेवण्यावर या निवेदनातून त्यांनी भर दिला होता. प्रा. सर्जेराव धकणे यांनी गोदूताईच्या चळवळीची “दलित, मजूर, आदिवासी समाजाला आजही गरज असल्याने, शेतकऱ्याचे संघर्ष तेवत ठेवण्याची गरज असण्याची ही चळवळ सक्रिय असण्याची आवश्यकता व्यक्त केली. त्यांनी गोदूताईच्या चळवळीला ऐतिहासिक मानून आज तिच्यात काळानुरूप बदल करून नवे ऐतिहासिक कार्य करायचे आहे.”³ ही भावना व्यक्त केली सुहास सामंत यांनी गोदूताईच्या चळवळीच्या ऐतिहासिक आलेख महत्त्वाचा मानून तिच्या भविष्याविषयी अत्यंत महत्त्वाचे उद्गार काढित, आजही तिचे महत्त्व मान्य केले ते म्हणतात,

“त्यांच्या चळवळीचे अनेक पैलू आहेत. माणसे बदलतील पण चळवळ बदलत नाही. जी व्यवस्था पूर्वी आम्हाला विरोध करित होती ती आज मदत करते. जी अशिक्षित अडाणी आदिवासी चळवळीत येत नव्हते ते आज चळवळीत भाग घेतात. त्यांच्यामुळे आदिवासी चळवळ मजबूत झाली. पक्षापेक्षाही गोदूताईचे व्यक्तिमत्त्व महान होते ते चळवळीशी एकरूप झाले होते पक्ष म्हणजे गोदूताई व गोदूताई म्हणजे पक्ष असेच समीकरण पक्षात तयार झाले होते. आजही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव व प्रेरणा यांनी चळवळ पुढे चालत आहे.”⁴ लहानू कोम यांनीही आपल्या मुलाखतीमधून गोदूताईच्या प्रेरणा मानून आदिवासींचा लढ कायम

ठेवण्यावर भर दिली.⁵ शंकर भोईर यांनीही आपल्या मुलाखतीमध्ये गोदूताईंनी शहापूर भागामध्ये उभारलेल्या आदिवासी लढ्याचे स्वरूप सांगून महाराष्ट्रामध्ये सक्रियता समजवून सांगितली.⁶

गोदूताईंनी स्वतःही लढ्याविषयीचे व आदिवासींच्या चळवळीविषयीचे मत व्यक्त करताना, आदिवासी जीवनाच्या आजच्या स्वरूपाविषयीचे मत व्यक्त करताना म्हटले की, “आदिवासींनी मजुरी वाढीसाठी व त्यांचा आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी इतके लढे दिल्यांनंतर आज आदिवासींचा आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे, उपासमार टळली आहे, अशी जर समज झाली तर ती चुकीची होईल. आदिवासींच्या आर्थिक परिस्थितीत म्हणण्यासारखा काहीच फरक झालेला नाही. आजही वर्षातले चार महिने त्यांना अर्धपोटी जगावे लागते. कंदमुळे, झाडपाला खाऊन दिवस काढवे लागतात. काही वेळा उपासमारीमुळे अक्षरशः उपासच घडतो. या परिस्थितीचे मुख्य कारण हे की, त्यांचा मूलभूत प्रश्न जमिनीचा आहे.”⁷

कोणत्याही सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे अंतिम ध्येय नवसमाजरचनेचे नवसमाज निर्माण हे असते. नवी राजकीय प्रणाली व नवी जीवन प्रणाली घडविणे हे अंतिम ध्येय असते. गोदूताईंची आदिवासी चळवळही सामाजिक परिवर्तन, न्याय, हक्क व मानवतावादी स्वातंत्र्याचा लढा असल्याने त्यांचे ही नवी राजकीय प्रणाली व नवी जीवनप्रणाली निर्माण करून एक नवा समाज निर्माण करणे हे त्यांचे अंतिम ध्येय होते. जे कृष्णा खोपकर यांनी अत्यंत योग्य शब्दात व्यक्त केलेले आहे की, “भांडवलदारी शोषणाच्या पंखाखाली त्यांचे जीवन फुलूच शकत नाही. म्हणूनच त्या भांडवलदारी सरंजामशाही शोषणातून कायमची मुक्त साध्य करून घेण्यासाठी आदिवासी समाजाला भांडवलशाही, सरंजामशाही समाज व्यवस्था उखडून टाकण्यासाठी आणि समतेवर आधारलेला नवसमाज त्या जागी प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वच श्रमिक जनतेच्या समाज सत्तावादी, क्रांतिकारक लढ्याचा एक भाग मानून लढवे लागले. त्या सर्वकष अंतिम लढ्यात एक घटक म्हणून समाविष्ट झाल्यानेच आदिवासी समाजातील व अन्य नागरी समाजातील मानसिक भिन्नतेचे अंतर कापले जाईल आणि एकच एक खराखूरा भारताच्या समग्र जनजीवनाशी एकरूप झालेला नवीन आदिवासी आत्मविश्वासाने फुललेला आणि प्रगतीचा सोपान कुबड्या न घेता स्वबळावर चढत जाणारा आदिवासी समाज राजकीय मंचावर अवतीर्ण होईल. हा नवा आदिवासी समाज विज्ञाननिष्ठा आत्मसात करून अंधश्रद्धेची जळभटे काढून टाकून पण आपल्या अभिजात संस्कृतीची सकारात्मक वैशिष्ट्ये जतन करत इतर अलग समाज म्हणून नव्हे तर भारतीय लोकशाहीचा इतर

सर्वाइतकाच अधिकारी असलेला घटक म्हणून धीरोदात्तपणे पाऊल टाकेल, थोडक्यात यापुढे तो ‘आदिवासी’ न राहता भारतीय समाजवादी लोकशाही समाजाचा अविभाज्य घटक म्हणून नांदेल.”⁸ हेच ध्येय समोर ठेवून आजही महाराष्ट्रामध्ये ही आदिवासी चळवळ वाढत आणि विस्तारत आहे असे दिसते. आदिवासी समाजाच्या समस्या व संघर्ष संपलेला नसल्याने ही चळवळ आपल्या अंतिम ध्येयापर्यंत जाण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे दिसते.

गोदावरी परूळकरांच्या चळवळीच्या काही मर्यादा :

भारतीय समाजाच्या इतिहासामध्ये सामाजिक परिवर्तनाचे लढे भरपूर झाले. समाजात अनेक कारणांनी असंख्य वेळा स्थित्यंतरे झाली; मात्र भारतीय समाजाच्या आधुनिक अवस्थेच्या काळात भारतीय आदिवासी समाज अत्यंत हलाखीचे, मागासलेले, पशुपातळीवरचे; म्हणजे मध्ययुगीन अवस्थेतले जीवन जगत होता.

इतिहास काळापासून या समाजाच्या प्रगतीसाठी, जीवनस्तर उंचावण्यासाठी गुलामीतून मुक्तीसाठी कोणीच चळवळ केली नाही. इतिहासात त्यांच्यासाठी महाराष्ट्रामध्ये त्यांना संघटीत करून त्यांच्यात परिवर्तनाची, मानवी स्वातंत्र्याची चळवळ परूळकरांनी केली. म्हणून त्यांच्या महाराष्ट्रातील चळवळीला सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याच्या इतिहासात ऐतिहासिक मूल्य प्राप्त होते; परंतु या चळवळीच्या काही मर्यादाही आहेत; हे मान्य करावे लागते.

गोदूताईंच्या आदिवासी चळवळीला महाराष्ट्रामधल्या सगळ्या आदिवासी जमाती आपल्या लढ्यात सामील करून घेता आलेल्या नाहीत. काही जमाती अति मागासलेल्या आहेत, दुर्गम भागात राहतात, ज्यांची उपजिविका शेतीवर अवलंबून नाही; किंवा ज्या जमाती स्थलांतरित जीवन जगतात त्यांचे प्रश्न या चळवळीत हाताळलेले दिसत नाहीत. शेती, शेतकरी, शेतमजूर किंवा कंत्राटदारांच्या कामावर राबणाऱ्या, सरकारी रोजगारावर अवलंबून असणाऱ्या वा अन्य ठिकाणी मजूरदार, घरगडी, सालदार म्हणून राबणाऱ्या म्हणजे शेतीनिष्ठ आदिवासींच्या, कामगार, मजूरदार आदिवासींच्या समस्यांना या चळवळीने मुख्यतः हाताळलेले आहे. वेगवेगळ्या मार्गांनी उपजिविका चालविणारे, अत्यंत दयनीय जीवन जगणारे, शासन व समाज यांचे अजिबात लक्ष वा संबंध नसलेले अनेक आदिवासी समुदाय महाराष्ट्रभर विखुरलेले आहेत. ते या चळवळीच्या परिघात आलेले दिसत नाहीत. कम्युनिस्ट पक्षाच्या वा किसान सभेच्या कार्याचा प्रभाव असलेल्या भागातच ती चळवळ प्रभावीरीत्या कार्य करताना दिसते.

गोदूताईंच्या भूमीहिनाच्या लढ्याचा कायदाही परंपरेने शेती करीत आलेल्या आदिवासींना घेतला. भूमीहिन जमातींना जमीनी

मिळवून देऊन त्यांच्या जीवनाला स्थैर्य प्राप्त झालेले दिसत नाही. त्यांची या चळवळीमागची मार्क्सवादी भूमिका एक राजकीय परिवर्तनाची चळवळ म्हणून या समाजात काही भागांमध्ये गेली खरी; परंतु समाजाच्या बदलाचे, नवसमाजरचनेचे नवे शास्त्र म्हणून या समाजात आजही रुजवायचे आहे. आदिवासी चळवळ मुख्यतः आर्थिक शोषणाच्या प्रश्नावर केंद्रीत राहिली. मार्क्सवादी भूमिकेला हे धरूनच आहे. वर्गीय तत्त्वज्ञानावर चळवळ उभारताना असे योग्यच आहे. मात्र भारतीय समाजवास्तवात आदिवासींच्या गुलामीला, शोषणाला, जाती व्यवस्था, वर्ग व्यवस्थाही अधिक जबाबदार आहे. त्यांच्या चळवळीत या भूमिकेवर संघर्ष झाल्याचे दिसत नाही. त्यांची चळवळ आदिवासींच्या नवसमाजरचनेचा आर्थिक आकृतीबंध सविस्तर सादर करते. एक मानवी समाज म्हणून सामाजिक संरचनेच्या स्वरूपातील इतर अनेक सामाजिक पैलू चळवळीच्या वैचारिक मंथनात येताना दिसत नाहीत.

राजकीय समीकरणे वा महाराष्ट्रातील पारंपारिक सत्तेच्या राजकारणावर परिणामकारक प्रभाव पाडून त्यात मूलभूत बदल जाणवण्याइतपत बदल केल्याचे दिसत नाही. मात्र यावरील नोंदविलेल्या मर्यादा या चळवळीत येण्याला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक घटकही तेवढेच जबाबदार आहेत. आदिवासी समाजाची सामाजिक संरचना व मुख्य समाजाची मानसिकताही जबाबदार आहे हे स्पष्ट दिसते.

निष्कर्ष: • गोदावरी परूळेकरांच्या महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळीला ऐतिहासिक मूल्य प्राप्त झालेले आहे. • सेवाभावी, कल्याणकारी, भूतदयावादी जंजाळातून म्हणजे एका आधुनिक शोषण पध्दतीतून आदिवासींना गोदूताईच्या चळवळीनेच बाहेर काढले. • त्यांच्या चळवळीने आदिवासीत राजकीय जाणीव, मानवी अस्मिता, स्वातंत्र्याची भावना जगविली. चळवळींचे, संघर्षांचे लक्ष जगण्याच्या प्रश्नावर, शोषणाच्या प्रश्नावर केंद्रीत केले हे व या वरील अनेक विशेष हे या चळवळीचे यश मानावे लागते. • या चळवळीच्या प्रभावाने आदिवासींसाठी वेगळे कायदे करावे लागले.

त्यात त्यांच्या जमीनीविषयी, राजकीय अधिकाराविषयी, क्षेत्रीय संदर्भात मजुरीच्या दराविषयी, कर्जाविषयी, सामाजिक-सांस्कृतिक हक्काच्या सुरक्षेविषयी कायदे करावे लागले. • या चळवळीच्या दबावानेच सरकारी पातळीवर त्यांच्या मूलभूत समस्या जाणून घेण्याचे प्रयत्न व्हायला लागले. त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी वेगळ्या उपाययोजना आखायला व त्यासाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतुदीला आरंभ झालेला दिसतो. • या चळवळीने आदिवासी समाजाला मुख्य समाजाशी, राजकीय, शैक्षणिक प्रक्रियेशी, स्वातंत्र्य-न्याय-हक्क इत्यादी मानवतावादी मूल्यांशी जोडलेले आहे. खऱ्या अर्थाने मानवी अस्मिता जागवून त्यांच्यातला माणूस जागा केलेला आहे. सोबतच या समाजाच्या परिवर्तनासाठी अजूनही खूप काही करावयाचे आहे. आजही हा समाज अनेक समस्यांच्या गर्तेतून बाहेर पडला नाही, अन्याय, शोषण, दारिद्र्य व कुपोषणाच्या चक्रातून मुक्त झालेला नाही. त्यांच्या सम्यक मुक्तीसाठी दीर्घ संघर्षाची गरज आहे; हे प्रोजेक्टपणे कबूलही केलेले आहे. • गोदूताईंनी ही चळवळ व्यक्तीकेंद्रीत न ठेवल्याने त्यांच्या निधनानंतरही त्याच गतीने, तेवढ्याच जोमाने ती सक्रिय आहे. ती चळवळ सक्रिय ठेवणारा कार्यकर्ता वर्गही त्यांच्या चळवळीने तयार केलेला आहे. • गोदूताईंच्या आदिवासी चळवळीने आदिवासींच्या धर्मबदलाच्या सेवाशुश्रूषेच्या, या कल्याणाच्या संकल्पामधली फसवेगिरी चव्हाट्यावर आणून क्रांती, बदल व परिवर्तनाची संकल्पना रुजविली. आदिवासींची दया, सेवा, उपकार, निर्भयशीलता संपवून हक्क, न्याय, स्वातंत्र्यासाठी संघटीत करून आदिवासींना लढ्यात उतरविले. आदिवासींचा लघ मानवमुक्तीची चळवळ बनविली. हे त्यांच्या चळवळीचे महाराष्ट्रातील समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीतील महान योगदान मानावे लागते. आपले हक्क, न्याय, स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी भारतीय मानवी इतिहासात आदिवासींना गोदूताईंनी प्रथमच संघर्ष शिकविला, संघटीत केले व चळवळ बनवली. हे त्यांच्या चळवळीचे मुख्य वैशिष्ट्य राहिले.

सन्दर्भ ग्रन्थ

- 1) गोदूताई परूळेकर - साप्ताहिक डहाणू वार्ताहर, संपादकीय दि. 19/08/1993. 2) गोदावरी परूळेकर - यांचे कृष्णा खोपकर यांनी हस्ताक्षरात लिहून घेतलेल्या भाषणामधून, दि. 20/11/1980, औरंगाबाद. 3) सर्जेराव धकणे - लिखित मुलाखतीमधून, दि. 29/01/2006, स्थळ नाशिक. 4) सुहास सामंत यांची दि. 26/01/2006 रोजी तलासरी येथे घेतलेली ध्वनिमुद्रीत मुलाखतीमधून. 5) लहाणू कोम लिखित मुलाखत, दि. 25/01/2006, तलासरी. 6) शंकर भोईर यांची ध्वनिमुद्रीत केलेली मुलाखत, दि. 30/01/2006, नाशिक 7) परूळेकर गोदावरी, जेव्हा माणूस जागा होतो, मौज प्रकाशन, सहावी आवृत्ती, 1999, मुंबई, पृ. क्र. 153. 8) खोपकर कृष्णा, 'आदिवासी विकासाची कम्युनिस्ट संकल्पना', वनवासी विकास संकल्पना आणि दिशा, संपादक - डॉ. प्रभा आपटे, संजय तांबट, वनवासी कल्याण केंद्र प्रकाशित, दुसरी आवृत्ती 2000, मुंबई, पृ. क्र. 126.